

САЛТОВО-МАЯЦЬКИЙ КРЕМАЦІЙНИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ с. КИЦІВКА НА ХАРКІВЩИНІ

Відкритий 2010 р. в басейні Верхнього Подонців'я кремаційний могильник розширює коло джерел салтово-маяцької культури.

Ключові слова: Сіверський Донець, салтово-маяцька культура, могильник, кремація.

У середині ХХ ст. в басейні Сіверського Дінця був досліджений невеликий кремаційний могильник салтово-маяцької культури (Кухаренко 1951; 1952), за яким подібні цвинтарі відтоді називають пам'ятками новопокровського типу. В подальшому декілька аналогічних могильників розкопано в Подонців'ї, а також у Кубансько-Чорноморському регіоні (бібліографію див.: Богуславський 2001; Пьянков, Тарабанов 2008, с. 279—280), які, проте, не вичерпують запитання, пов'язані з ними.

Могильник біля с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. відкрили грабіжники приблизно в 2007 р. Вірогідно, це сталося при обстеженні німецьких позицій, розташованих на високому мисі безпосередньо поряд могильника, і археологи не знали про кількарічне пограбування пам'ятки. Лише навесні 2010 р. під час туристичної подорожі один з авторів виявив грабіжницькі ями, у викиді з яких фіксувалися обгорілі кам'яні намистини, кальциновані кістки, дрібні фрагменти кераміки та залізні речі салтівської культури. За грабіжницькими ямами встановлені приблизні межі пам'ятки (Лаптев 2010; 2011). Влітку 2011 р. розпочато її дослідження. У поточному сезоні розкопано ділянку площею 200 м² і виявлено шість кремаційних безурнових поховань і тризну.

Могильник розташований на високому мисі лівого берега р. Велика Бабка неподалік від її впадіння в Сіверський Донець. Над рівнем Великої Бабки (+88.1 за балтійською системою висот) мис підноситься на 55—65 м. Могильник займає похилу площадку, що поступово понижується до річки з південного сходу на північний захід. Від південної околиці села він віддалений на 0,35 км і займає площу не менше ніж 300 × 100 м. Окремі пограбовані поховання трапляються також за 0,15 км на північ, ближче до старих кар'єрів цегляного заводу в

с. Кицівка (рис. 1). Не виключено, що похила площадка завдовжки 0,45 км (до кар'єрів, де в 1970—80-х рр. знайдена салтівська шабля) також епізодично використовувалася для здійснення поховань. З південного заходу могильник обмежений ґрунтовою дорогою та просікою, за якими простягаються штучні хвойні насадження. За 0,10—0,25 км на південь розташоване дуже поруйноване в новітній час городище (Свистун, Зинченко 2009, с. 120), рештки якого простежуються на ґрунтовій дорозі у вигляді відслонень пісковика. Від південно-східної частини могильника по гребеню мису в східному напрямку тягнеться ланцюг бліндажів часів Великої Вітчизняної війни, а через могильник — лінія німецьких траншей. Пам'ятка вкрита широколистяним лісом.

Розкоп був закладений у західній частині могильника. Траншея, орієнтована захід—схід, на заході майже впритул підходила до ґрунтової дороги, що обмежує могильник (викид з придорожньої канами чітко простежувався в бортах розкопу). Шурф 1 розташований за 55 м на схід (аз. 113°) від східного краю розкопу, а шурф 2 — за 35 м на північ (аз. 345°) від північно-західного кута траншеї (обидва 2,0 × 2,0 м). Вони були закладені на місцях грабіжницьких розкопок, у викидах з яких були фрагменти кераміки. Стратиграфія на некрополі приблизно однакова на всіх його ділянках: 0,0—0,2 м — гумусований пісок, що містив поодинокі знахідки салтівського часу; від 0,2 м — жовтий материковий пісок, який на глибині приблизно 0,6 м набував білого кольору.

Поховання 1 (рис. 2, 1) виявлене в межах шурфу 1 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Могила виділялася на тлі жовтого материкового піску темним кольором і вкрапленнями деревного вугілля. В плані вона прямокутна з заокругленими кутами, розмірами 1,7 × 1,2 м за глибини 0,40—0,46 м. Дно рівне, але через природний перепад місцевості південно-східний

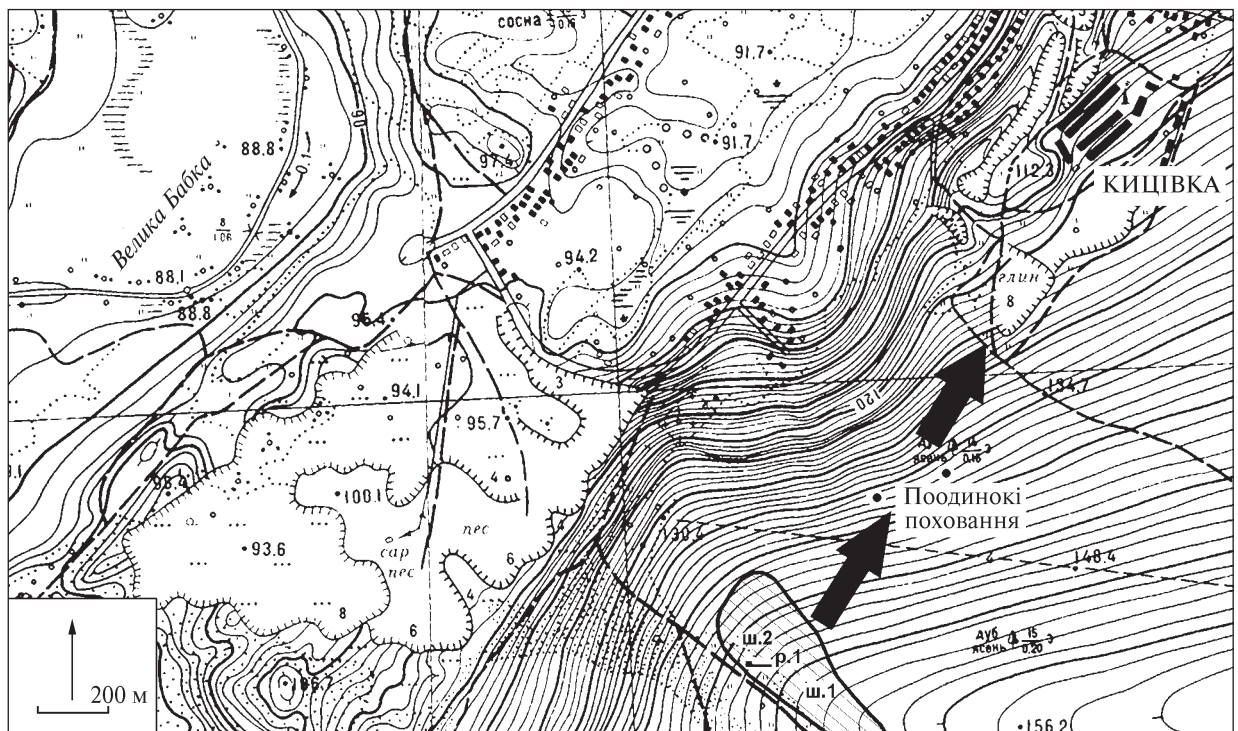
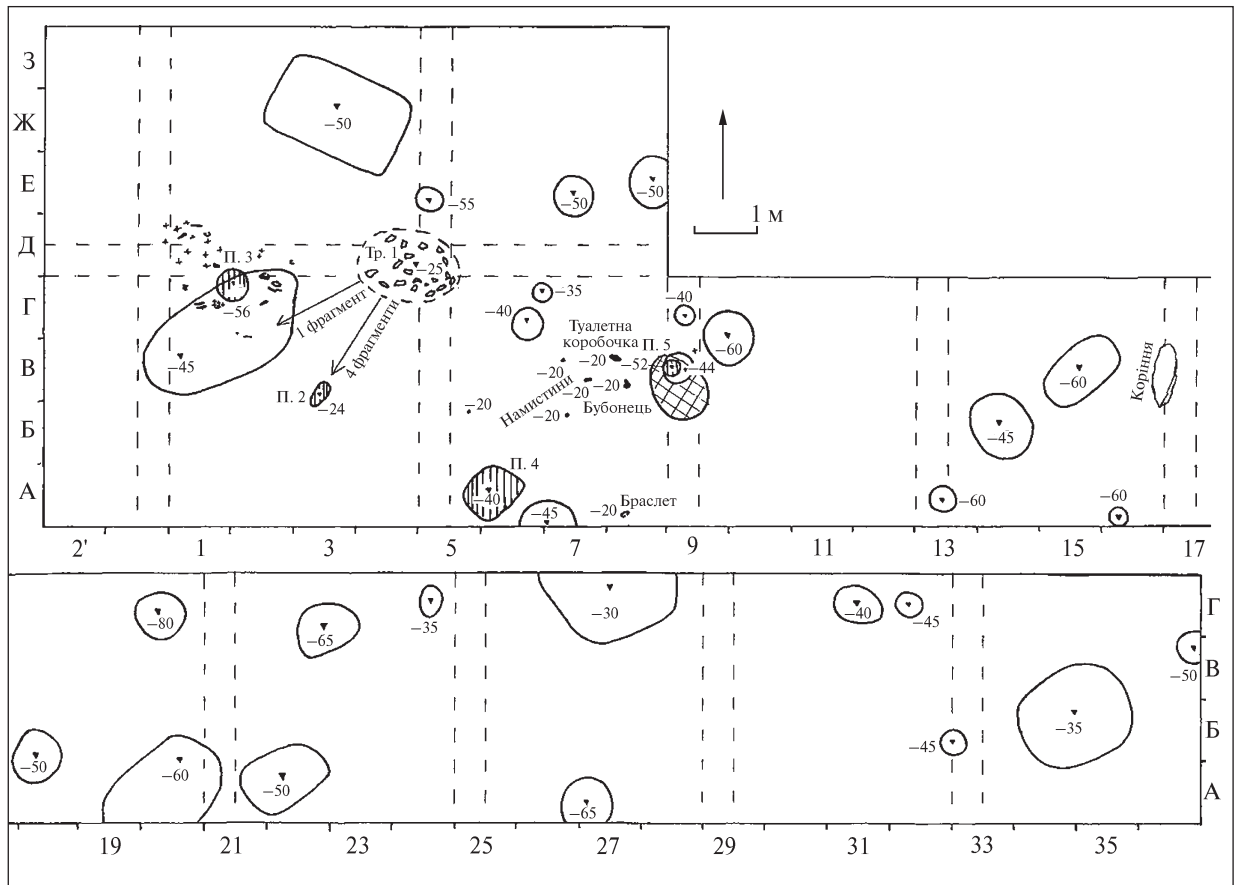

Рис. 1. Київський могильник. Локалізація на місцевості з позначенням досліджених ділянок і план розкопу

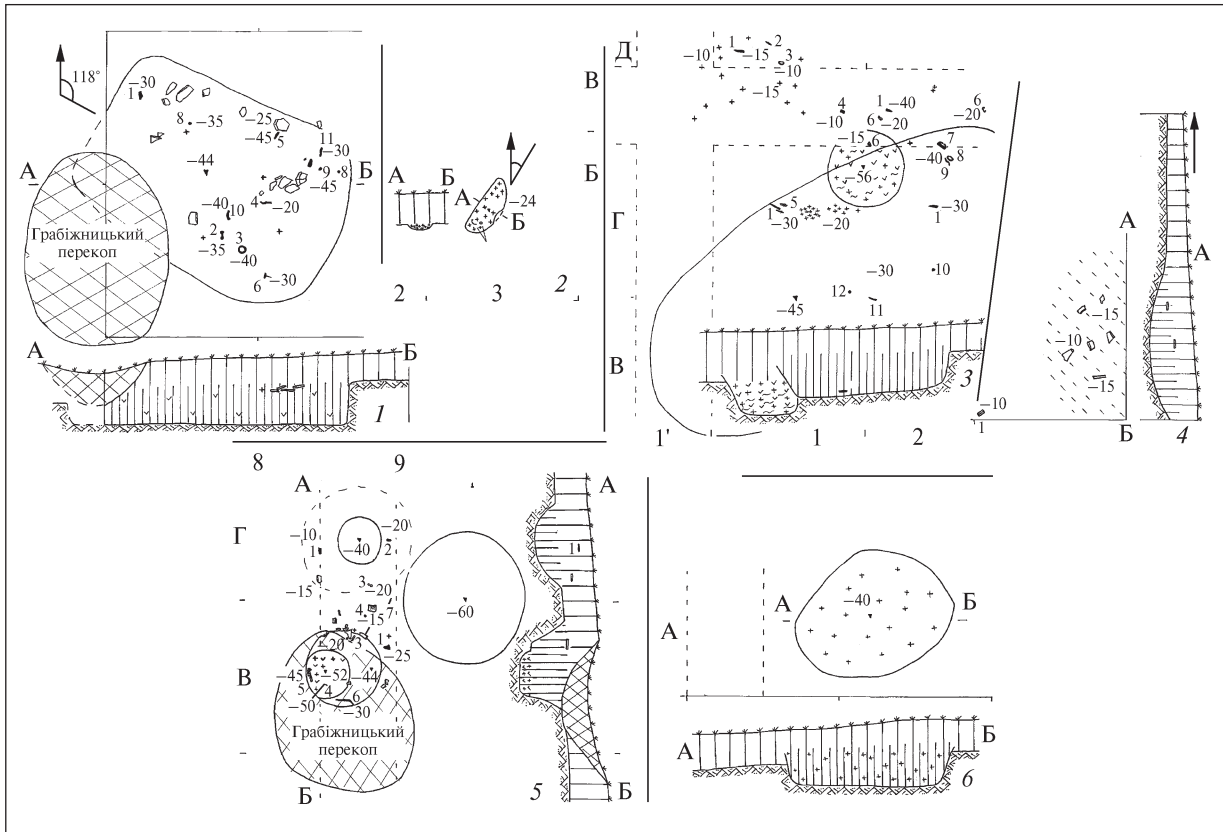

Рис. 2. Київський могильник. Плани та перетини поховань: 1 — поховання 1 (1 — ніж, 2 — сагайдачна петля, 3 — збруйне кільце, 4 — фігурна скоба піхов, 5 — оковка піхов, 6 — наверхня руків'я кинджала, 7 — залізна пластина, 8 — намистина, 9 — оплавлений предмет, 10 — уламок браслета, 11 — залізний стрижень); 2 — поховання 2 (1 — уламки туалетного набору); 3 — поховання 3 (1 — ніж, 2 — шило, 3 — кільце, 4 — пластина, 5 — фрагмент ланцюжка, 6 — уламок сережки, 7 — кресало, 8 — збруйне кільце, 9 — уламок фібули, 10 — оплавлений предмет, 11 — уламок голки фібули, 12 — намистина); 4 — поховання 5 (1 — пряжка); 5 — поховання 6 (1 — уламок дзеркала, 2 — гудзик, 3 — фрагмент ланцюжка, 4 — намистина, 5 — пінцет, 6 — ніж); 6 — поховання 4

край був глибший. Яма орієнтована південний схід—північний захід (аз. 118°). Західний її куток зруйнований грабіжницьким перекопом; не виключено, що в тому місці був великий металевий предмет із супроводу. Поховання мало вигляд розпоросених по ямі скупчень кальцинованих кісток, змішаних з поховальним інвентарем і відносно значною кількістю деревного вугілля. Закономірностей у розташуванні речей не було, проте відзначимо, що уламки керамічного посуду фіксувалися найвище — на глибині 0,15–0,25 м.

Виявлено такий інвентар. Розвал глека-ойнохої з шамотованого тіста цеглясто-помаранчевого кольору (рис. 3, 1). Він має стрічкоподібну ручку з поздовжнім ребром посередині, непропорційно роздуте горло та дуже товсту (до 1,5 см) придонну частину. Розміри: Н 26,8 см, Н вінця 5,8 см, Н плічок 9,3 см, Н придонної частини 11,7 см, Д вінця 10,2 см (за віссю зливу — 11,7), Д шийки 7,8 см, Д максимальний 18,1 см, Д денця 12,0 см. Руч-

ка трикутна в перетині, 3,5 × 1,3 см. Зважаючи на відсутність слідів вторинного випалу, можна припустити, що ойнохою відіграла роль посудини-приставки або була залишками тризни, впущеної до заповнення могили.

Також знайдено три вістря стріл з обламаними черешками: рамкове ромбоподібне (рис. 4, 1), тригранно-лопатево (рис. 4, 2) і чотиригранне (рис. 4, 3). До спорядження лучника належала також залізна сагайдачна петля, що кріпилася до основи завтовшки 0,6 см (рис. 4, 4). Рештки піхов шаблі чи кинджала представлені уламком обгорілої фігурної скоби (рис. 4, б), декількома уламками оковок (рис. 4, 7–9, 13) і кородованим денцем піхов (рис. 4, 18). Елементи руків'я кинджала репрезентовані залізними обгорілими речами: наверхням (рис. 4, 17) і заклепкою, один край якої оформлений у вигляді 14-гранної «намистини» з отвором для темляка (рис. 4, 15). Виявлено також обгоріле збруйне кільце (рис. 4, 5), уламок залізного ножа (рис. 4, 11) і дві однакові П-подібні об-

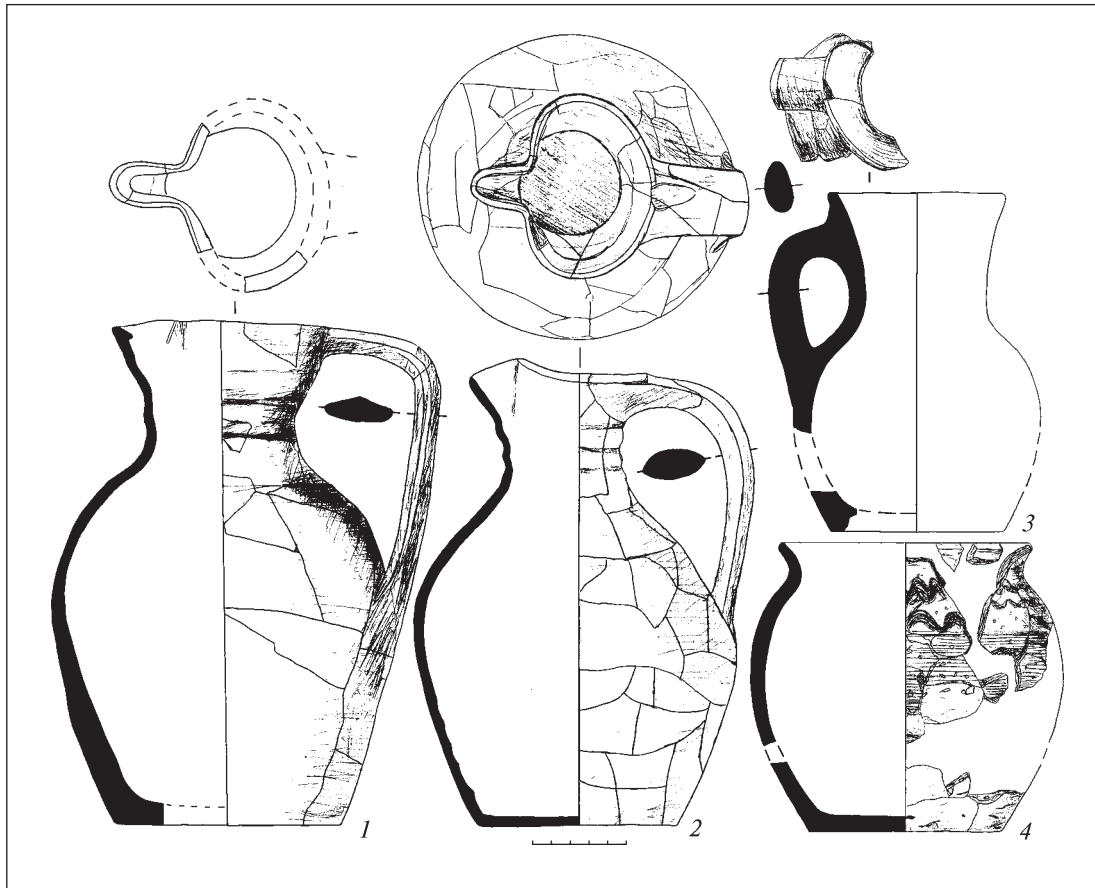

Рис. 3. Кицівський могильник. Кераміка: 1 — поховання 1; 2 — поховання 5; 3 — поховання 6; 4 — тризна

горілі оковки, що призначалися на ремінець завширшки 0,5 см і кріпилися до дерев'яної основи завтовшки 0,40–0,45 см (рис. 4, 14, 16). Декілька залізних речей через погане збереження не піддаються ідентифікації. Єдиний срібний предмет (рис. 4, 25), як і кілька бронзових (рис. 4, 22–24, 26–28, 34–36), так постраждали від вогню, що їх також не можна визначити. Досить типовою є знахідка уламка бронзового необгорілого браслета (рис. 4, 19) і намистин, що зазнали дії вогню. Серед останніх 13 екз. кам'яних кулястої та приплюснuto-кулястої форми (рис. 4, 37–50), а також оплавлений розподілювач намиста синього скла, до якого прикипіли дві бісерини (рис. 4, 51). Виявлено також три уламки обгорілих кременів (рис. 4, 30–32).

Поховання 2 (рис. 2, 2) виявлене в кв. 3/БВ у дерновому шарі. Контури могили не простежені, її форма реконструйована за скупченням кісток. Вона була овальна в плані, 0,40 × 0,16 м, видовжена по лінії південний захід—північний схід (аз. 33°). Північно-західна сторона ями майже пряма, інша довга сторона — півкругла.

Дно на глибині 0,24 м від сучасної поверхні. На глибині 0,20 м було компакте скупчення кісток, очищених від поховального вогнища (вугілля та золи).

Нечисленний інвентар розміщувався в південно-західній частині ями. До нього входили: залізний обгорілий туалетний набір, що складався з двох витих обламаних і третього втраченого предметів, нанизаних на кільце (рис. 5, 29), а також уламок кільця бронзового ланцюжка (рис. 5, 28). Серед кісток виявлено чотири фрагменти кухонного горщика з тризни, що дозволяє говорити про послідовність якихось дій на цій ділянці могильника.

Поховання 3 (рис. 2, 3) виявлене в кв. 1'–2/ВД на першому штику. У великій ямі з гумусованим заповненням на рівні 0,2–0,3 м виявлено фрагмент оплавленого бронзового ланцюжка з 8-подібними ланками (рис. 5, 8), поламаний на дві частини залізний ніж (рис. 5, 22) та уламок ще одного (рис. 5, 17), обгоріла намистина (рис. 5, 13), круглий у перетині залізний стрижень, можливо голка від фібули (рис. 5, 20), а також оплавлений бронзовий предмет

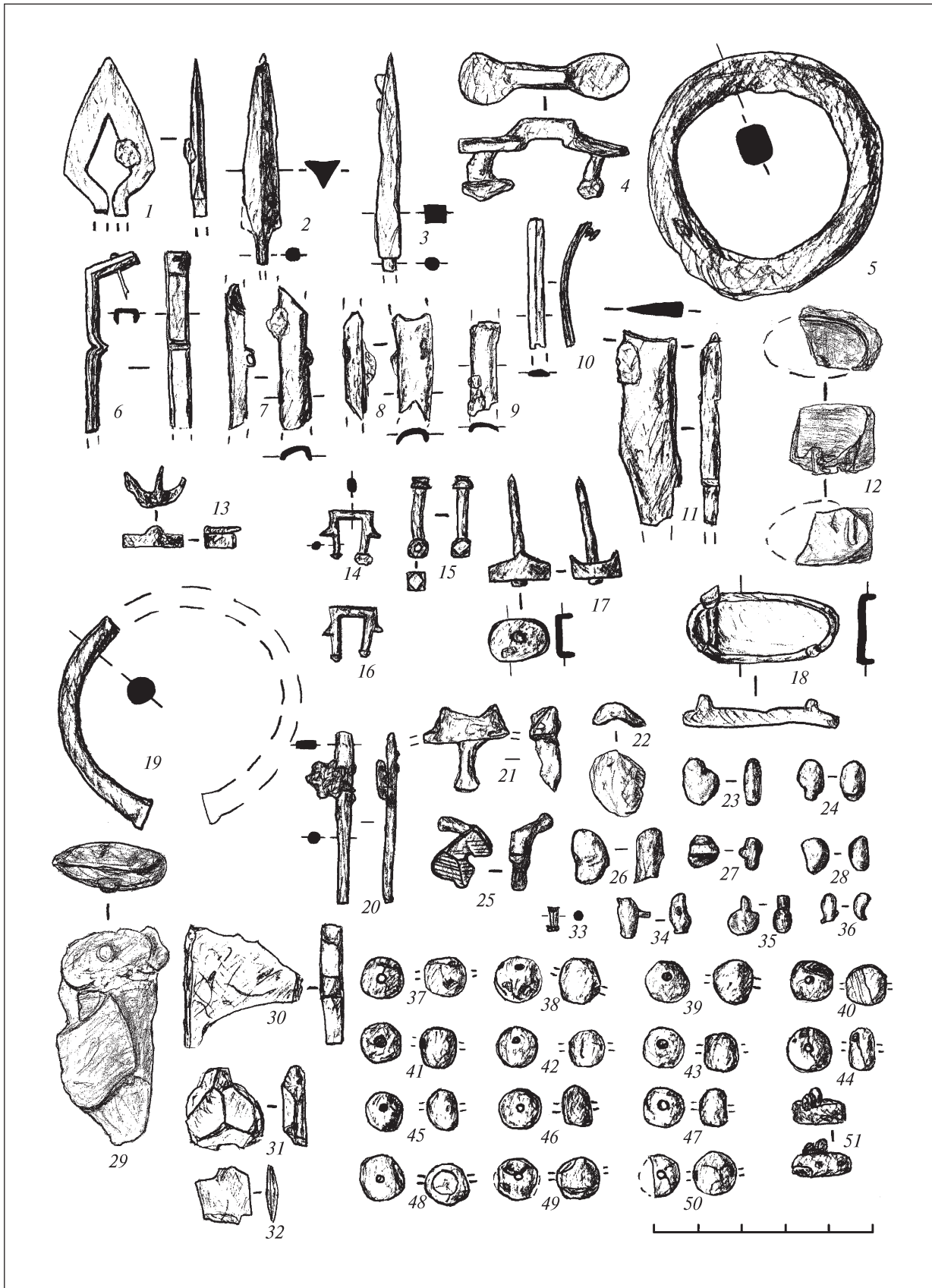

Рис. 4. Київський моги́льник. Поховання 1: 19, 22–24, 26–28, 33–36 — бронза; 25 — срібло; 30–32 — обгорілий кремій; 37–50 — обгорілий сердо́лік; 51 — оплавлене скло; *інше* — залізо

(рис. 5, 10). Вказані речі трапилися переважно в центральній і північно-східній частині ями. В північній її частині, на глибині 0,4 м, біля дна, виявлені залізні збруйне кільце (рис. 5, 21), уламок крупної фібули (рис. 5, 24) та кресало (рис. 5, 16). На північ від ями, в шарі від 0,05 до 0,20 м, виявлені ще речі та кістки з поховання. Зокрема, в кв. 2/Д на глибині 0,15 і 0,20 м знайдено два уламки деформованих золотих сережок (рис. 5, 5, 6); на глибині 0,20 м — спечений фрагмент бронзового ланцюжка, аналогічний описаному (рис. 5, 7); на глибині 0,3 м — залізний ніж, що стирчав вертикально, обламаним вістрям догори (рис. 5, 19). Ще далі на північний захід, у кв. 1—1'/Д, на глибині 0,10 м виявлено обгорілу кам'яну намистину, до якої прикипіли рештки деформованої скляної (рис. 5, 14); уламок бронзової пластини від піхов ножа (рис. 5, 26), бронзове дротяне кільце завтовшки 0,1 см (рис. 5, 2); на глибині 0,15 м — уламок вістря залізного ножа (рис. 5, 18) і бронзове 4-гранне шило (рис. 5, 3). На глибині від 0,05 до 0,15 м фіксувалися й розрізнені кальциновані кістки.

В інших місцях знайдені бронзовий браслет з дещо розширеними кінцями (рис. 5, 1), ще фрагмент золотої сережки (рис. 5, 4), уламок вигнутого бронзового оплавленого предмета (рис. 5, 9) і два дрібних, що не піддаються визначенню (рис. 5, 11, 12), обгоріла кам'яна намистина (рис. 5, 15), петля від піхов ножа (рис. 5, 23) і кородована заклепка (рис. 5, 25), а також фрагмент стінки горщика з тризни.

Зазначимо, що такі залізні речі, як кресало, збруйне кільце, уламок великої фібули та стрижень (можливо, голка від фібули) можуть вказувати на чоловіче поховання, натомість кам'яні намистини, до однієї з яких прикипіла розплавлена скляна, — на жіноче.

Після дослідження всієї площі з'ясувалося, що поховання, мабуть, було зруйноване великою ямою 2,90 × 1,45 м, видовженою з південного заходу на північний схід. У її дні та північній стінці зафіксовані сліди могили поховання 3. Її пляма на рівні 0,45 м від сучасної поверхні виділялася темним кольором через наявність деревного вугілля, змішаного з перегорілими кістками. В плані яма була кругла, діаметром 0,50 м, дно на глибині 0,56 м від сучасної поверхні. Через руйнацію поховання 3 частина речей опинилася біля північної стіни великої ями, інша потрапила в її заповнення. Нарешті, речі та кістки, знайдені найближче до сучасної поверхні на північно-західний бік від ями, маркують викид із неї. Визначити час

влаштування великої ями неможливо, але відсутність заглиблення на поверхні та матеріалів часів Великої Вітчизняної війни в її заповненні вказують, що вона була вирита відносно давно.

Поховання 4 (рис. 2, 6) виявлене в кв. 5—6/А завдяки кальцинованим кісткам, що трапилися одразу в дерновому шарі. Загалом вони фіксувалися на глибині від 0,15 м до 0,40 м (дно могили). Контури могили виявлені на глибині 0,30 м від сучасної поверхні. Вона неправильна в плані, овально-ромбічна, видовжена на схід—захід. Розміри 1,05 × 0,82 м. Яма була заповнена гумусованим ґрунтом з домішкою окремих рівномірно розпоросених кальцинованих кісток, очищених від слідів поховально-го вогнища.

Поміж кістками виявлено розколотий на дві частини обгорілий кремій (рис. 5, 27) і фрагмент вінця ліпної посудини.

Поховання 5 (рис. 2, 4) досліджене частково в межах шурфу 2, в якому на глибині 0,10—0,15 м фіксувалися численні фрагменти тонкостінного гончарного глека-ойнохої. Контури могили не встановлені, але в західному борті шурфу простежувалося падіння гумусованого шару до глибини 0,3 м, хоча на цій ділянці могильника потужність гумусу становила 0,15 м. Окрім речей, виявлені поодинокі вуглики та кальциновані кістки, що дозволило інтерпретувати цей комплекс як поховання, яке шурф зачепив частково.

Знайдено такий інвентар. Глек-ойнохоя баклинського типу з тонко відмученого тіста; поверхня та злам черепків сіро-коричневі (рис. 3, 2). Розміри: Н 23,8 см, Н вінця 4,3 см, Н плічок 9,1 см, Н придонної частини 10,4 см, Д вінця 10,0 см, Д шийки 6,2 см, Д максимальний 17,0 см, Д денця 10,6 см. Ручка в перетині овальна, 3,4 × 1,5 см. На денці зберігся відбиток дошки гончарного круга. Знайдено також оплавлений дуже кородований бронзовий бубонець з округлим вушком і щільним вертикальним рифленням поверхні (рис. 5, 30); бронзовий гудзик (рис. 5, 32), залізні деформовану трапецієподібну пряжку (рис. 5, 34), кородовану петлю піхов для ножа з залишками пластинчастої оковки (рис. 5, 31), а також обламане дрібне кільце (рис. 5, 33).

Поховання 6 — дитяче (рис. 2, 5) — виявлене в кв. 8—9/В, хоча значна кількість речей знайдена за межами цієї ділянки, на захід і південь від могили (рис. 1). Розпоросені речі та поодинокі кальциновані кістки фіксувалися на рівні 0,15—0,25 м, хоча контури могили на цій глибині не простежувалися. На глибині

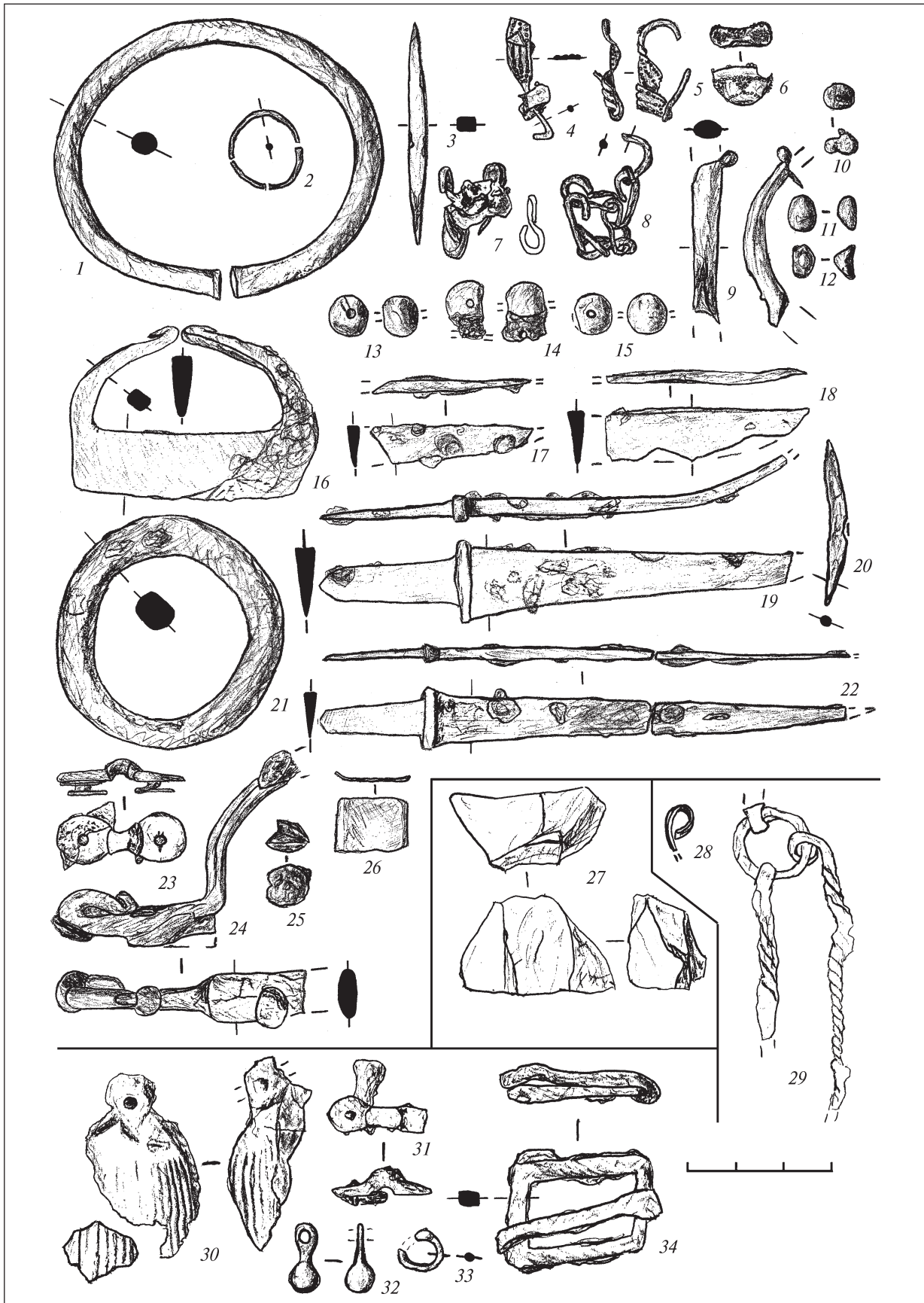

Рис. 5. Київський могилярник: 1–26 — поховання 3; 27 — поховання 4; 28, 29 — поховання 2; 30–34 — поховання 5 (1–3, 7–12, 26, 28, 30, 32 — бронза; 4–6 — золото; 13, 15 — обгорілий сердолік; 14 — те само та оплавлене скло; 27 — обгорілий кремій; інше — залізо)

0,10 м знайдено уламок оплавленого бронзового дзеркала (рис. 6, 1); на глибині 0,15 м — невеликий фрагмент бронзового ланцюжка (рис. 6, 29), скляну необгорілу намистину (рис. 6, 19) і фрагменти кераміки; на глибині 0,20 м — бронзовий гудзик (рис. 6, 10), кільця від ланцюжка (рис. 6, 28, 30, 31), ще одну необгорілу намистину з червоного сердоліку (рис. 6, 18) і уламки ліпного кухля зі слідами вторинного випалу (рис. 3, 3). За 0,25 м від поверхні зафіксовано ще один уламок того само дзеркала, а на глибині 0,30 м — погнутий залізний ніж (рис. 6, 14).

На рівні 0,35 м проявилися контури округлої ями з гумусованим заповненням діаметром 0,48—0,50 м за глибини 0,44 м від сучасної поверхні. Є підстави вважати, що ця яма була вкопана пізніше. В її дні, біля західного краю, простежувалася округла ямка діаметром 0,28 м і завглибшки всього 0,08 м (дно на рівні 0,52 м від сучасної поверхні). Вона була заповнена гумусованим ґрунтом з вкрапленнями деревного вугілля, змішаного з дрібними тоненькими кальцинованими кістками. Серед них виявлено спечений бісер (рис. 6, 24—26), оплавлені скляні намистини (рис. 6, 21—23), а також бронзовий пінцет з кільцем для підвішування та фрагмент довгого бронзового ланцюжка до нього (рис. 6, 27, 34). Враховуючи те, що кільця цього ланцюжка за формою та розмірами ідентичні кільцям, виявленим на глибині 0,15—0,20 м, зрозуміло, що це поховання є складним комплексом, що утворився внаслідок декількох дій.

Яма власне поховання на глибині 0,44 м мала діаметр 0,28 м. Пізніше її перетнула яма діаметром до 0,50 м, але завглибшки дещо менша за поховальну. Вона й порушувала поховання: більшість речей були викинуті на північ від ями, де на глибині 0,15—0,25 м їх і знайдено. Пізніше частина поховального інвентарю перемістилася до заходу від викиду через природний схил поверхні: дрібніші предмети (намистини) опинилися значно далі ніж відносно великі бронзові предмети: бубонець і половина туалетної коробочки. А вже в наш час над похованням і майже всім пізнішим перекопом грабіжники вкопали яму 1,05 × 0,95 м.

Окрім згаданих речей, до поховання відноситься такий інвентар. З-поміж бронзових речей фрагментоване дзеркало у вигляді диска з петлею в центрі (рис. 6, 1); половинка бронзової туалетної коробочки (рис. 6, 2); дитячий бронзовий браслет, зроблений з обламаного для дорослого — один кінець погострений і

вкритий насічками, на іншому простежується злам. Розміри (3,8 × 3,3 см) є одним зі свідчень на користь належності поховання дитині (рис. 6, 3). Виявлено також чотири пронизки, одна з яких товстіша за інші (рис. 6, 4—7); три гудзики (рис. 6, 8—10); дві оковки ремінця у вигляді зігнутих утричі тонких пластин, пробитих посередині так само бронзовими заклепками (рис. 6, 11, 12), розбитий на дві частини оплавлений бубонець із залізним дзвінцем усередині (рис. 6, 13); згаданий пінцет з кільцем для підвішування, сім фрагментів ланцюжка до нього (рис. 6, 27—33) та 8-подібні ланки від них. Знайдено також два оплавлені неідентифіковані бронзові предмети (рис. 6, 15, 16) і згаданий зігнутий посередині залізний ніж (рис. 6, 14). До інвентарю поховання належать також чотири необгорілі намистини, 22 обгорілі кам'яні, а також декілька оплавлених скляних. Серед необгорілих є сердолікові: померанчева (рис. 6, 17) і темно-червона (рис. 6, 18), а також скляні: білого (рис. 6, 19) і зеленкуватого скла (рис. 6, 20). Оплавлені намистини представлені як спеченим бісером (рис. 6, 24—26), так і бісером із намистинами (рис. 6, 21), а також окремими намистинами (рис. 6, 22). Одна зі скляних намистин повністю розплавилася та прикипіла до кальцинованої кістки (рис. 6, 23). З-поміж обгорілих сердолікових намистин дві мають 14-гранну форму (рис. 6, 39, 40), одна — циліндричну (рис. 6, 37), решта — кулясту та приплюснуто-кулясту. Деякі намистини згоріли не повністю, і в них помітний рожевий або померанчевий колір.

Над похованням знайдено також значну кількість середніх і дрібних обгорілих фрагментів кераміки, за якими реставровано великий уламок ліпного кухля (рис. 3, 3). Колір поверхні неоднорідний, від коричневого до червоного; в тісті є домішка шамоту. Розміри кухля реконструюються приблизно, оскільки придонна частина та денце представлені дрібними фрагментами: Н 18,0 см (вціліла 12,5 см), Н вінця 5,7 см, Н плічок 6,5 см, Н придонної частини 5,8? см, Д вінця 9,4 см, Д шийки 7,2 см, Д максимальний 13,0 см, Д денця 9,1? см. Ручка в перетині овальна, асиметрична, 2,7 × 1,4 см.

Тризна представлена розвалом ліпного поправленого на гончарному крузі кухонного горщика (рис. 3, 4), дрібні фрагменти якого були розпорошені на глибині 0,15—0,25 м у кв. 4—5/ГД, а декілька в сусідніх: чотири уламки — в похованні 2 та один у заповненні великої ями, що частково зруйнувала поховання 3.

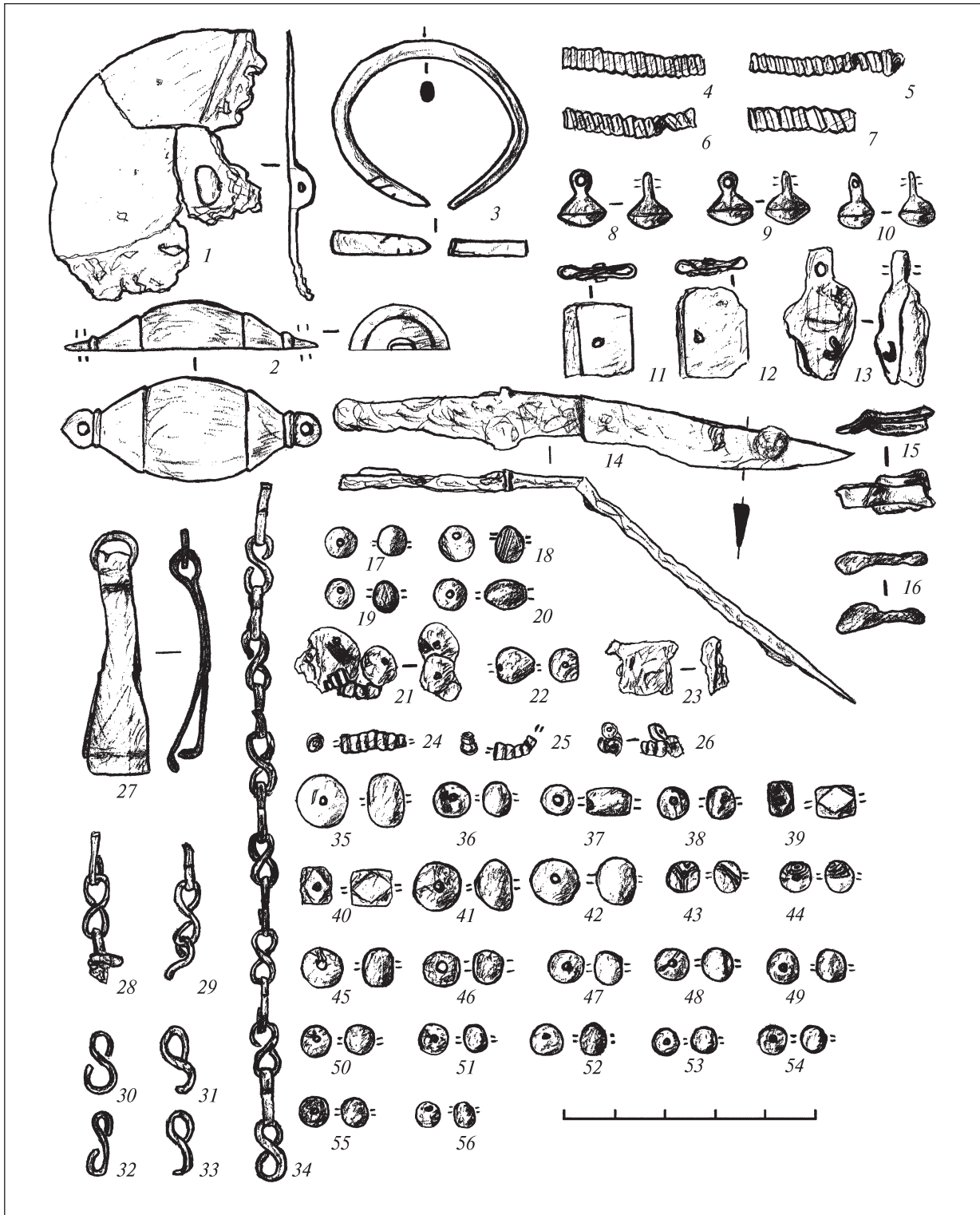

Рис. 6. Київський могильник. Поховання 6: 14 — залізо; 17, 18 — сердолик; 19—26 — скло; 35—56 — сердолик обгорілий; *інше* — бронза

Таким чином, можна зробити висновок, що поховання 2 було пізніше за тризну. Поверхня горщика коричнева, в тісті домішка жорстви у вигляді дрібної обкатаної гальки. Шамот і пісок візуально не фіксуються, що вирізняє цей

горщик за тістом з-поміж іншого аналогічного за формою посуду, зробленого за гончарними традиціями місцевих салтівських племен. Вінце гладеньке, заокруглене. Горщик орнаментований гребінцевим штампом з дрібними зубця-

ми: на плічках неохайно нанесені дві хвилясті смуги, тулуб прикрашений широкою смугою врізаних ліній. Розміри горщика (реконструйованого графічно): Н 15,3 см, Н вінця 1,6 см, Н плічок 5,8 см, Н придонної частини 7,9 см, D вінця 13,4 см, D шийки 12,4 см, D максимальний 16,5 см, D денця 10,2 см.

На розкопі площею 192 м² виявлено 28 ям різної форми, розмірів і глибини. Переважають округлі (16) і овальні (7). У заповненні чотирьох ям знайдено деревне вугілля, яке фіксувалося також поблизу сучасної поверхні в кв. 10/БВ та 17—18/Г, що свідчить про недавнє його походження. В трьох ямах, розміснених у західній частині траншеї, були поодинокі фрагменти кераміки, себто біля поховань, де насиченість знахідками культурного шару була значніша, ніж у східній частині розкопу. Можна припустити, що до цих ям кераміка потрапила внаслідок порушення давнішого культурного шару. Але стратиграфічні спостереження не дозволяють визначити їхню відносну позицію, а саме, передували ями похованням чи були синхронні їм. Не виключено, що серед них є такі, що пов'язані з функціонуванням могильника.

У культурному шарі знайдено декілька дрібних залізних речей, зв'язок яких з конкретним похованням не встановлений. Це два уламки 8-подібних кілець ланцюжка (рис. 7, 12, 13); дрібне кільце (рис. 7, 14), уламок голки від фібули (рис. 7, 6) і петля від піхов ножа (рис. 7, 11). У кв. 2/Ж і 2'/В на поверхні виявлені уламки двох залізних ножів (рис. 7, 4, 5). Вірогідно, їх викинули грабіжники, можливо, з поховання 3. Крім указаних речей, у культурному шарі неодноразово фіксувалися фрагменти кераміки та поодинокі кістки, переважно кальциновані.

У викидах з грабіжницьких ям і поблизу розкопу учасники експедиції знайшли ще кілька речей: залізну обгорілу пряжку до паска (рис. 7, 9) і залізний плакований з лицьової сторони тонким бронзовим листом наконечник на пасок, що відноситься до коробчастого типу. Він має п'ятикутну форму та верхній край, оформлений трьома півкруглими виступами. Через корозію заліза бронзове плакування частково деформувалося (рис. 7, 3). Поблизу розкопу знайдено обламану в давнину піку з ромбічним в перетині пером (рис. 7, 16). Вона пролежала на поверхні кілька років, через що втулка проіржавіла. Важко визначити функціональну належність ще двох залізних предметів, що походять зі зруйнованих комплексів

могильника. Це, по-перше, круглий в перетині масивний стрижень, з одного боку обламаний, а з іншого розкований і загнутий у вигляді кільця (рис. 7, 8). Подекуди він обгорілий. Ще один — обгорілий стрижень, через що некородований. З одного боку є вушко для підвішування, з іншого — тонкий обламаний гачок. Поверхня стрижня гофрована, з перехватами (рис. 7, 15).

Після завершення робіт місцеві мешканці подарували керівнику експедиції кілька металевих речей, що походять із пам'ятки, залізних і з кольорових металів. З-поміж перших вудила з цвяхоподібними псалиями (рис. 7, 7), пінцет (рис. 7, 1), фібула (рис. 7, 2), вите кільце від руків'я «вилки для діставання м'яса з казна» (рис. 7, 10). На всіх є сліди обгорілості, тож збереглися вони дуже добре. До колекції бронзових речей належать три половинки туалетних коробочок, з яких дві ідентичні спеклися (рис. 8, 8, 16); два чумбурні блоки шарнірного типу: в одного підвіска втрачена (рис. 8, 12), у іншого дуже обламана (рис. 8, 13); сагайдачний гачок (рис. 8, 14); крупна прорізна поясна бляшка (рис. 8, 18); великий бубонець (рис. 8, 17) і два дрібних (рис. 8, 19, 20), до яких близький за формою штампований поперечний гудзик (рис. 8, 11), а ще дві пряжки: одна у вигляді кільця з прямокутним щитком-рамкою (рис. 8, 10), друга відрізняється більшими розмірами та наявністю з протилежного боку кільця ще одного щитка-рамки (рис. 8, 15). Цікаве біметалеве кресало з бронзовою спинкою, до якої прикріплена залізна пластина. Бронзова частина оформлена як низька п'ятикутна рамка з трьома лотосами всередині (рис. 8, 9). Орнамент поправлений з обох боків. Центральна квітка вища за бокові, нахилені до неї за рахунок стилізованого стебла-підставки.

Срібні предмети представлені залишками кількох поясних наборів: пряжкою (рис. 8, 1); лотосоподібними бляшками з кільцем (рис. 8, 2) та без нього (рис. 8, 3); уламками трьох ідентичних пряжок-накладок (рис. 8, 4—6) і бляшкою-накладкою (рис. 8, 7). Орнаментация та стилістика цих виробів неоднакова, тож, вірогідно, речі походять із різних комплексів.

Інвентар, знайдений у похованнях, досить характерний для пам'яток салтово-маяцької культури та має широкі аналогії в її старожитностях (Плетнева 1981, рис. 36; 37). І все ж він демонструє найбільшу спорідненість з інвентарем салтівських кремаційних поховань басейну Сіверського Дінця та одночасних Кубансько-Чорноморського регіону. Ідентичність особли-

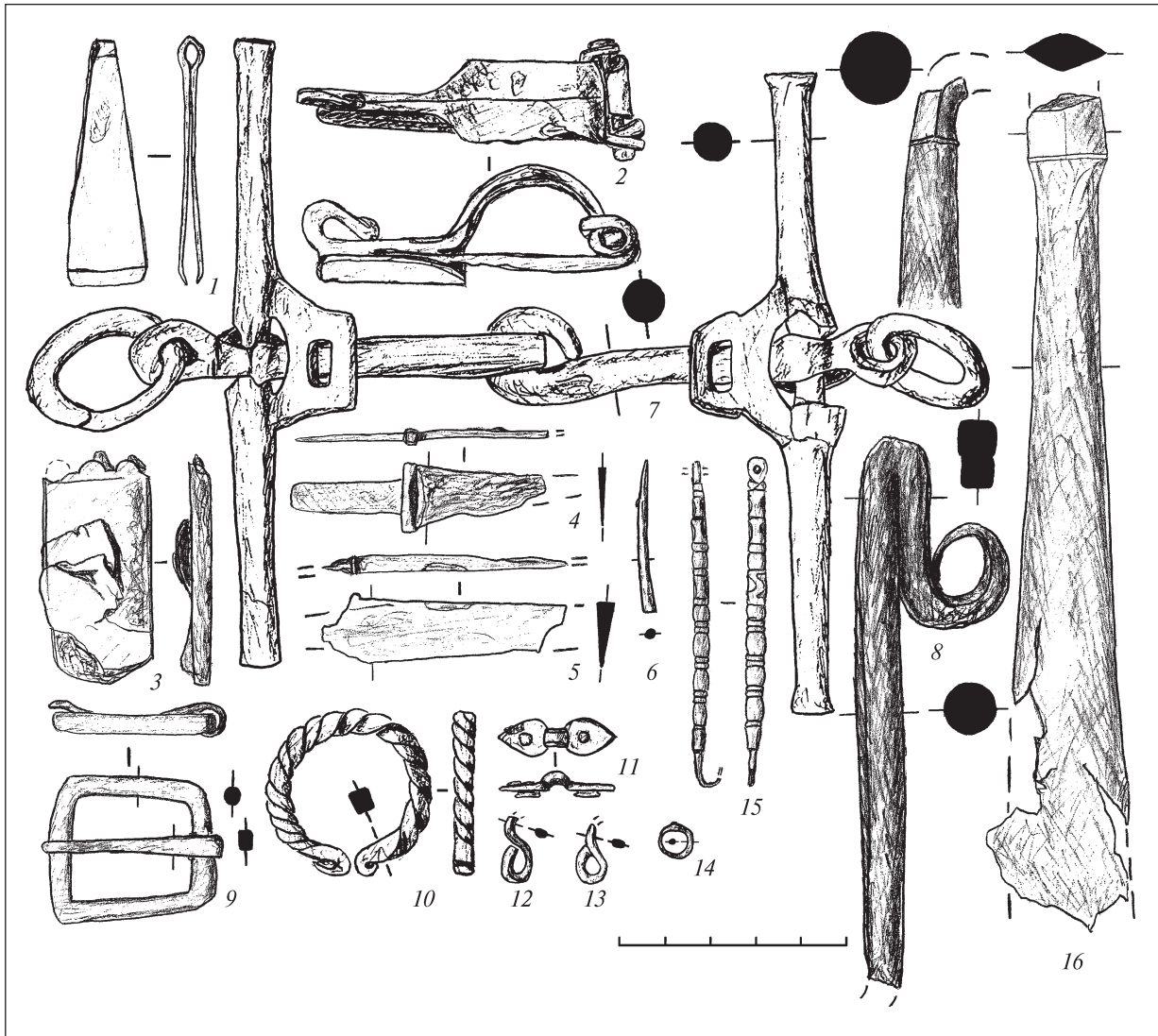

Рис. 7. Київський могильник. Залізні речі: 1, 2, 7, 10 — дарунок мешканців села; 6, 11, 12, 13, 14 — культурний шар; *інше* — підйомний матеріал

во проявляється в предметах озброєння, прикрасах і елементах одягу.

Зокрема, з поховання 1 походить фрагмент ромбічного рамчастого наконечника стріли (рис. 4, *Д*). Такі наконечники рідкісні для пам'яток Подонців'я: по екземпляру знайдено в Новопокровському могильнику та в комплексі біля с. Кочеток (Дегтярь 1984, рис. 1, *ІЗ*; Крыганов 1989, рис. 1, *2І*;). Значно більше їх знайдено в кремаціях могильників Кубансько-Чорноморського регіону: Дюрсо, Казазово 2, Молдованівському та Ленінському Шляху (Пьянков, Тарабанов 1998, с. 22, рис. 4, *І-16*; 2004, с. 290, рис. 3, *22-24, 27-30*; Дмитриев 2003, табл. 89, *32-35*).

У похованні 3 знайдені фрагменти золотих сережок. Їх можна реконструювати як дротяні кільця овальної форми з незімкнутими кін-

цями, в нижній частині яких розташовувалися пустотілі привіски у вигляді «булави», що складається з циліндра та припаяної до нижньої його частини порожнистої кульки. Одна сторона дротяного кільця розплющена в пластину, прикрашену трьома рядочками зерню, що утворює геометричний орнамент у вигляді трикутників (рис. 5, *6*). Сережки цього типу мають дуже вузьке коло аналогій. Подібні добре представлені в кремаційних похованнях могильника Суха Гомільша на Харківщині: 18 екз. із поховань 58, 85, 89, 93, 99, 132, 136, 142, 158, 200, 274 та 290 (Аксенов, Михеев 2006, с. 138—139, рис. 15, *28*). Аналогічні сережки та їхні фрагменти виявлені також у похованнях 102, 113, 129, 154, 171, 176, 190 та 197 біригуюльного Красногірського некрополя (Аксенов 2004,

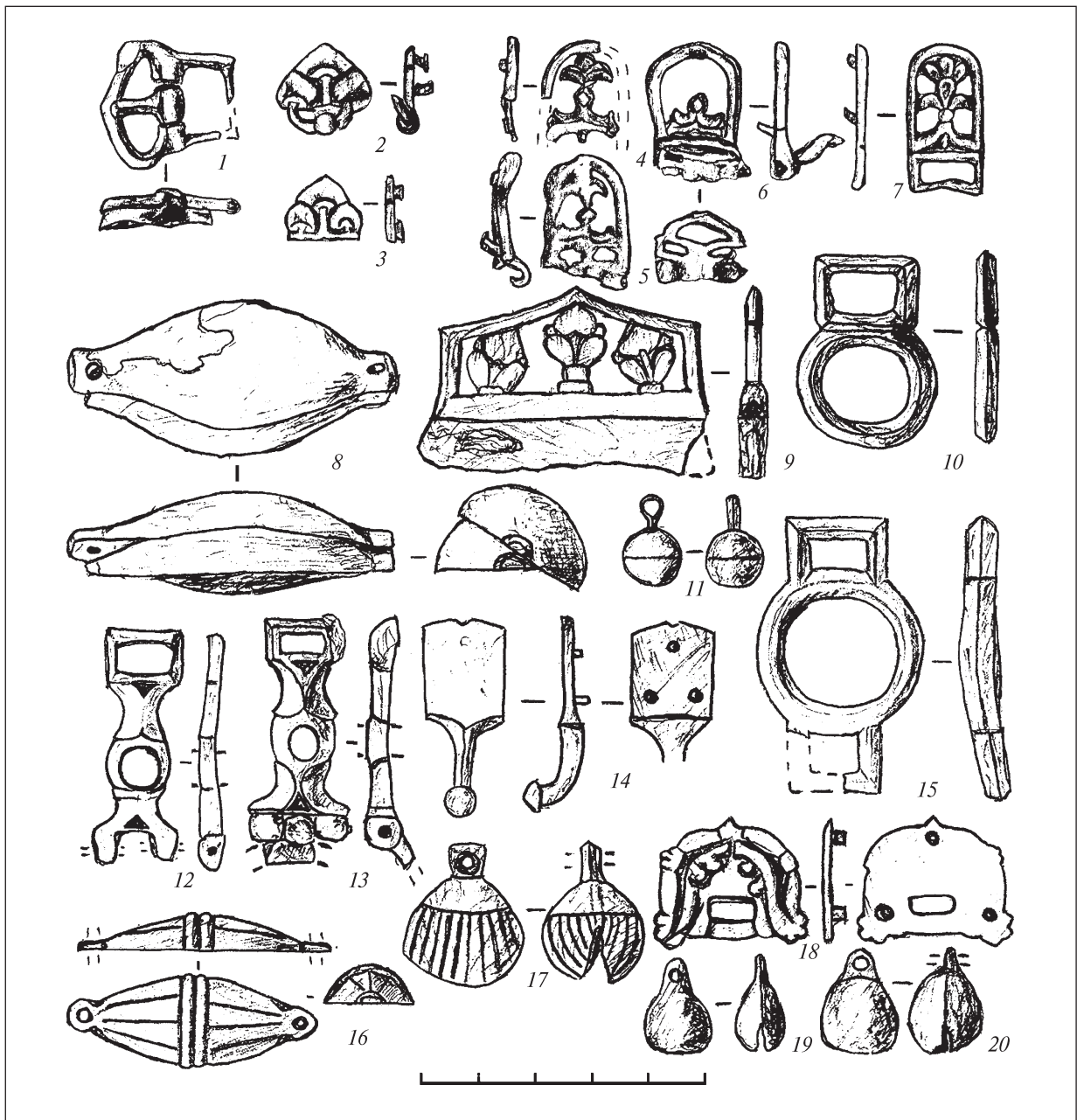

Рис. 8. Кицівський могильник. Речі з кольорових і коштовних металів, передані мешканцями села: 1–7 — срібло; 9 — бронза/залізо; інше — бронза

рис. 1, 24, 25). Зі зруйнованого інгумаційного поховання біля с. Заліман походить подібна, але срібна сережка (Макаревич 1957, табл. I, 4). Ще одна знайдена в катакомбному похованні у Верхньо-Салтівському могильнику (Тесленко 1927, с. 354, табл. I, рис. 2, 3). За межами Подонців'я сережки такого типу виявлені в кремаціях Борисівського некрополя (Саханев 1914, табл. V, 9) і могильника Дюрсо (Дмитриєв 1979, рис. 2, 24; 2003, табл. 88, 4–8).

У матеріалах могильника біля с. Кицівка представлені фрагмент (рис. 5, 24) та ціла

фібула (рис. 7, 2) типу двочленних. Спинка плавно вигнута та закінчується пружиною з нижньою тятивою. Кінець п'ятки загнутий догори, утворюючи завиток. Приймач високий, пластинчастий. Подібні фібули — типу 7, за А.В. Дмитрієвим — добре представлені в кремаціях Борисівського некрополя та могильника Дюрсо (Саханев 1914, табл. V, 22–25; Дмитриєв 1979, рис. 2, 21; 1982, рис. 4, 1, 2, 4, 6–8; 2003, табл. 88, 19–22). У матеріалах Подонців'я найбільше фібул цього типу знайдено в кремаційних похованнях Сухогомільшанського,

Красногірського могильників, у комплексах біля сіл Тополі та Кочеток (Кухаренко 1951, рис. 31, 1; Дегтярь 1984, рис. 1, 16; Аксенов, Михеев 2006, с. 125—126, рис. 9, 17), натомість в аланських пам'ятках подібні фібули — вид III-2, за С.О. Плетнєвою, — поодинокі та знайдені тільки в шести похованнях Дмитрієвського могильника (Плетнева 1989, рис. 59).

Отриманий матеріал загалом має дуже широкі аналогії в старожитностях салтівської культури другої половини VIII — першої половини X ст. Але деякі речі дозволяють точніше визначити час функціонування могильника біля Кицівки. Такими предметами найперше є елементи поясної гарнітури.

Знайдена на могильнику пряжка на пасок з рамчастим щитком прямокутної форми (рис. 8, 1) за формою та, головне, за розмірами належить до ранньої групи цього типу пряжок, що датуються від середини—другої половини VIII ст. (Комар 1999, табл. 2, 64, 65, 71—73, 80, 81; Гавритухин 2005, рис. 1, 121, 121a, 138, 146, 155) до початку IX ст., тобто салтівським хронологічним горизонтом I/II (Комар 1999, табл. 4). Аналогічні пряжки знайдені в похованні 2 кургану 1 Саловського могильника, яке за золотим солідом Льва III Ісавра (карбованого приблизно у 737—741 рр.) датується 40—50-и рр. VIII ст. (Копылов, Иванов 2007, с. 132, рис. 7, 7, 8). Пізніші пряжки цього типу відрізняються від знайденої меншими розмірами, а їхній щиток за шириною значно менший за саму рамку. Такі пряжки характерні для «класичних» салтівських старожитностей II та III хронологічних горизонтів кінця VIII — середини IX ст. (Комар 1999, табл. 4, с. 132).

Із могильника походять три срібні ідентичні пряжки-накладки без язичка з ажурною підтрикутною рамкою та подовженим ажурним щитком, що мають сліди перебування у вогнищі. Рамка зі щитком становить ціле завдяки шарнірному з'єднанню, поле щитка прикрашене рослинним орнаментом кримсько-візантійського стилю (рис. 8, 4—6). Подібні пряжки трапляються переважно в підкурганних так зв. похованнях з «квадратними рівчачками» (Иванов, Копылов, Науменко 2000, рис. 3, 8, 9; Копылов, Иванов 2007, рис. 17, 8, 10). Незначна кількість пряжок цього типу походить з ґрунтових поховань Нетайлівського могильника (Крыганов 1997, табл. XLV, 9, 10; Комар 1999, табл. 3, 125, 126, 141). Такі предмети характерні для комплексів ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська 740—775 рр. (Комар 1999, с. 126; Гавритухин 2005, рис. 1, 130, 141). Бляшка-накладка з пря-

мокутною рамкою в нижній частині ажурного щитка, поле котрого прикрашене орнаментом у кримсько-візантійському стилі (рис. 8, 7), також має аналогії в комплексах горизонту Столбище-Старокорсунська. Подібні знайдені в похованні 1 кургану 1 могильника Романівський I (Иванов, Копылов, Науменко 2000, рис. 3, 20, 21) разом з золотим візантійським солідом Льва III Ісавра (717—741 рр.). Близькі за стилем бляшки трапляються і в інших поховальних комплексах вказаного горизонту (там само, рис. 3, 6, 7; Иванов 2001, рис. 4, 10; Копылов, Иванов 2007, рис. 17, 5, 6; Аксенов 2010, рис. 2, 13).

Дві лотосоподібні срібні бляшки (рис. 8, 2, 3) типові для «класичних» салтівських старожитностей (Фонякова 2010, рис. 25, 12, 13). Рослинний орнамент з квіток лотоса трапляється на виробах, характерних для III салтівського хронологічного горизонту: початку—середини IX ст. (Комар 1999, табл. 4).

Такому датуванню некрополя не перечить наявність глечиків-ойнохой (рис. 3, 1, 2) та чумбурних блоків з шарнірним з'єднанням рамки та рухомого кільця (рис. 8, 12, 13). За спостереженнями дослідників, подібні глеки кримського виробництва на пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця трапляються лише в комплексах другої половини VIII — початку IX ст. (Аксенов, Михеев 1998, с. 351—353, рис. 1—3; 2003, с. 179—191). Чумбурні блоки з шарнірним з'єднанням рамки та кільця характерніші для комплексів ранньосалтівського часу: 740—775 рр. (Комар 1999, табл. 3, 75, 77, 78; Комар, Піоро 1999, табл. 1, 3; Копылов, Иванов 2007, рис. 7, 1), натомість у «класичних» салтівських старожитностях частіше трапляються чумбурні блоки з іншим принципом з'єднання щитка та кільця (Комар 1999, табл. 3, 79, 86).

Враховуючи час побутування розглянутих елементів поясної гарнітури та інших предметів, можна вважати, що могильник біля с. Кицівка виник, імовірно, в 40—50-х рр. VIII ст. Поява некрополя пов'язана з включенням території верхньої течії Сіверського Дінця до складу Хозарського каганату та переселенням туди в 30-і рр. VIII ст. вихідців з Північного Кавказу. Могильник функціонував досить довго — до середини IX ст., на що вказує наявність елементів поясної гарнітури «класичного» салтівського типу (рис. 8, 2, 3).

Можна сподіватися, що подальші дослідження цього могильника дадуть важливу інформацію щодо історії Східної Європи доби раннього середньовіччя.

- Аксенов В.С. К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. — 2004. — 3. — С. 204—212.
- Аксенов В.С. Новые раннесредневековые погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии // Древности. — Харьков, 2010. — 9. — С. 166—177.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). — Самара, 1998. — С. 344—357.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua. — 2003. — 5/6. — С. 179—191.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольщанский могильник VIII—X вв. — К.; Харьков, 2006 (Хазарский альманах. — 5).
- Богуславський Г.С. До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремації салтово-маяцької культури // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 52—57.
- Гавриутхин И.О. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы поясной гарнитуры) // Хазары. — Иерусалим; М., 2005. — С. 378—426.
- Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. — 1984. — № 2. — С. 239—243.
- Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на р. Дюрсо // КСИА. — 1979. — 158. — С. 52—57.
- Дмитриев А.В. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо // Древности эпохи Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 69—107.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV—XIII вв. — М., 2003. — С. 200—206.
- Иванов А.А. Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001. — 2. — С. 118—131.
- Иванов А.А., Копылов В.П., Науменко С.А. Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала // Донская археология. — 2000. — 1. — С. 81—90.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua. — 1999. — 2. — С. 111—136.
- Комар О.В., Піоро В.І. Кургани хозарського часу на Луганщині // Там само. — С. 150—159.
- Копылов В.П., Иванов А.А. Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский // Средневековые древности Дона. — М.; Иерусалим, 2007. — С. 119—153.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Крыганов А.В. Административно-торговый центр Хазарии на ее северо-западной окраине // V Міжнар. археолог. конф. студентів та молодих вчених. — К., 1997. — С. 230—232.
- Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. — 1951. — XLI. — С. 99—108.
- Кухаренко Ю.В. Новопокровський могильник і поселення // Археологія. — 1952. — 6. — С. 33—50.
- Лаптев А.А. Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VII Междунар. научн. конф. — Харьков, 2010. — С. 73—74.
- Лаптев А. Топография и география распространения салтовских кремационных могильников лесостепного Подонья // Археологія: спадок віків. Мат-ли Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. — Біла Церква, 2011. — С. 149—153.
- Макаревич М.Л. Поховання сарматського та салтівського типів на Сіверському Дінці // Археологія. — 1957. — 10. — С. 146—149.
- Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 62—75.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство // Древности Кубани. — Краснодар, 1998. — 13. — С. 18—32.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (раскопки 1989 г.) // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. — Армавир, 2004. — 3. — С. 275—292.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления // Древности Юга России. — М., 2008. — С. 275—295.
- Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. // ИАК. — 1914. — 56. — С. 75—219.
- Свистун Г.Е., Зинченко А.Н. Знамено Мстислава Великого с городища Кочеток I // Харьковский историко-археологический сборник. — 2009. — 5. — С. 116—129.

Тесленко Г.І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 року // Наукові записки (Наукові дослідження кафедри історії української культури). — 1927. — 6. — С. 353—356.

Фонякова Н.А. Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII—X вв. по материалам художественной металлообработки. — Казань, 2010.

Надійшла 29.11.2012

А.А. Лаптев, В.С. Аксенов

САЛТОВО-МАЯЦКИЙ КРЕМАЦИОННЫЙ МОГИЛЬНИК ВОЗЛЕ с. КИЦЕВКА НА ХАРЬКОВЩИНЕ

Представлены материалы раскопок кремационного могильника салтово-маяцкой культуры, открытого в 2010 г. близ с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. Некрополь площадью около 3,0 га является еще одним подобным могильником, выявленным в Верхнем Подонцовье. В полевом сезоне 2011 г. исследован участок площадью 200 м², в том числе два шурфа по 4,0 м² и раскоп площадью 192 м². Обнаружено шесть кремационных безурновых погребений и тризна. Остатки погребений залегали на глубине 0,24—0,56 м. Незначительная глубина способствовала тому, что некоторые погребения повреждены современными грабителями.

В шурфах 1 и 2 выявлено по одному погребению, в западной части раскопа исследовано еще четыре и тризна. На площади раскопа выявлено также 28 ям, в основном округлой формы. Время их возникновения не ясно; судя по тому, что погребения 3 и 6 были частично разрушены такими перекопами, можно предположить, что они являются более поздними, чем некрополь.

Захоронения безурновые, хотя в погребениях 1 и 5 были выявлены обломки кувшинов-ойнохой, а в погребении 6 — крупный фрагмент пережженной кружки. Могилы разные в плане: подпрямоугольная, овальная, овально-ромбическая и круглые. В погребениях 1 и 4 кальцинированные кости были рассеяны по всему объему могилы. В большинстве случаев кости были смешаны с древесным углем и только в захоронениях 2 и 4 были очищены от следов погребального костра. В последнем случае погребальный инвентарь был очень скромным. В прочих погребениях выявлены элементы вооружения и конского снаряжения, предметы одежды, украшения, ножи. Большинство вещей обожжено.

Очевидно, кремационный могильник у с. Кицевка возник в 40—50-х гг. VIII в. и существовал довольно длительное время — до середины IX в., о чем свидетельствует присутствие среди материалов элементов поясной гарнитуры «классического» салтовского типа.

О.О. Лаптев, В.С. Аксенов

SALTIVSKA-MAYAKY BURIAL GROUND WITH CREMATIONS NEAR KYTSIVKA VILLAGE IN KHARKIV REGION

Presented are the materials from excavations at the Saltivska-Mayaky culture burial ground with cremations discovered in 2010 near Kytsivka village in Pechenizhsk Region of Kharkiv Oblast. Necropolis of circa 3,0 hectares is one more of such burial grounds found in the Donets River upper region. The area of 200 m² including two trenches 4,0 m² each and excavation area of 192 m² were studied in the field season 2011. Six cremations without urns and traces of funeral feast were discovered. The burials remains were revealed at a depth of 0,24—0,56 m. Insignificant depth contributed to the fact that some graves were disturbed by modern robbers.

In each trench of 1 and 2 a grave was discovered, in the western part of the excavation area four more burials and the traces of funeral feast were researched. Also, 28 mainly round pits were revealed at the excavation area. The period of their functioning is not clear; though considering the fact that graves 3 and 6 were partly destroyed by such digs it is possible to assume that they are of later time than the necropolis.

The burials were made without urns, hence in graves 1 and 5 the fragments of jugs-oinochoai were found, while in the grave 6 a large fragment of burned cup was found. The burials are of various plans: almost rectangular, oval-shaped, oval- or rhomb-shaped, and round. In graves 1 and 4 calcined bones were scattered around the whole graves area. In most cases bones were mixed with charcoal and only in burials 2 and 4 they were cleaned from the fire traces. In the latter case the funeral inventory was very few. In other burials elements of arms and harness, clothes, adornments, and knives were found. Most items were burnt.

Apparently, the burial ground with cremations near Kytsivka village arose in 740-s or 750-s and was used for quite a long time, to the middle of the 9th c., which is evidenced by the belt sets of «classic» Saltiv type among the materials.